

ANALIZA TIPOLOGICĂ A SIGILIILOR EMISE DE CONSTANTIN AL X-LEA DUCAS

Eugen Paraschiv-Grigore*

Abstract

The author presents an imperial seal discovered at Nufăru (com. Nufăru, Tulcea County), during the archaeological researches carried out in the summer of 2017. This seal is the only imperial one discovered at Nufăru and was issued by the Emperor Constantine X Ducas (November 23, 1059 - May 23, 1067). The article analyzes the types of imperial seals issued by Constantine X Doukas and the matrices with which they were made.

Key words: Nufăru, imperial seal, Constantine X Doukas, Virgin Mary, Byzantine age.

Articolul de față pleacă de la recenta descoperire a unui sigiliu imperial emis de Constantin al X-lea Ducas, în urma cercetărilor arheologice efectuate în situl de la Nufăru (comuna Nufăru, jud. Tulcea) în campania din anul 2017. Sigiliul a fost descoperit în zona portului bizantin, din punctul „Trecere bac”¹. Sigiliul descoperit aici se alătură celor cca. 25 de sigilii romano-bizantine și bizantine descoperite în zonă și care fac obiectul unui articol mai amplu aflat sub tipar în acest moment.

Tot în zona dobrogeană a mai fost descoperit un sigiliu imperial emis de Constantin al X-lea Ducas, la Dristra/Silistra (Paraschiv-Grigore 2010 (2014); Iordanov 1988, nr. 9) și se află în colecțiile Muzeului din Shumen/Republica Bulgaria (Iordanov, Zhekova 2007 56, nr. 111, nr. inv. RHM 14204; Iordanov 1988 nr. 9). Sigiliul de la Dristra nu este identic cu cel prezentat în articolul de față. Acest sigiliu este de alt tip și confecționat cu altă matrice față de cea folosită la confecționarea sigiliului descoperit la Nufăru. Diferențele de tipuri și de matrice folosite la emiterea sigiliilor lui Constantin al X-lea Ducas pot să ne indice faptul că aceste sigilii au fost emise în perioade diferite, însă nu este exclus ca administrația imperială să folosească concomitent mai multe matrice pentru baterea sigiliilor. Un alt aspect este acela că matricele sigilare erau folosite de diferite departamente ale administrației imperiale care emiteau acte în numele împăratului. Se poate ca fiecare birou să fi avut câte o matrice sigilară (care difereau între ele), acest lucru diferențiind între ele departamentele care au emis actul (civil, militar etc.). Și având în vedere faptul că domnia lui Constantin al X-lea Ducas nu este una de durată, este mai probabil ca acesta să folosească mai multe matrice sigilare concomitent.

Din analiza sigiliilor emise de Constantin al X-lea Ducas și publicate până la momentul actual se observă existența a cel puțin cinci tipuri de sigilii care au fost confecționate cu 13 matrice diferite. În colecțiile Dumbarton Oaks sunt păstrate un număr de 16 sigilii emise de către Constantin al X-lea Ducas (DOC V/77.1-77.10, 78.1-78.5, 79.1). Un al șaptesprezecelea sigiliu este la Muzeul din Shumen și a fost descoperit la Dristra (Silistra). Alte trei sigilii au fost publicate de către W. Seibt și M. L. Zarnitz, ele aflându-se într-un muzeu din Viena (Seibt

* Muzeul Național de Istorie a României, București.

E-mail: para_eugen@yahoo.com

¹ Pentru referiri la cercetările arheologice din punctul „Trecere bac”, vezi: Damian *et alii* 2017, cu bibliografia anterioară.

1978 nr. 20 și 22; Seibt-Zarnitz 1997 nr. 1.1.7.). Alte două sigilii emise de Constantin al X-lea Ducas se află la Moscova (Lichachev 1991 pl. LXXVI.11 și LXXVII.5). Un sigiliu emis de Constantin al X-lea Ducas a fost publicat și de G. Schlumberger (Schlumberger 1884 421, 423). La acestea se adaugă două sigilii aflate în colecțiile Institutului Național de Arheologie cu Muzeu din Sofia (Iordanov 2011 nr. 37 și 38).

Primele șase matrice (A – CX, B – CX, C – CX, D – CX, E – CX, F – CX) formează tipul 1 al sigiliilor emise de Constantin al X-lea Ducas cu un număr total de zece sigilii analizate. În afară de sigiliul descoperit la Dristra (Silistra) și publicat de Ivan Iordanov², toate celelalte sigilii sunt din colecția Dumbarton Oaks. Acest tip de sigiliu prezintă pe avers imaginea lui Iisus Hristos (bust, din față) însoțit de legenda: Ἰησοῦς Χριστός Ἐμμανουήλ, iar pe revers imaginea împăratului (în picioare) încadrat de o legendă circulară (†Κωνσταντῖνος βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκας).

În prima matrice sigilară (matricea A – CX) pot fi încadrate două sigilii (DOC VI/ 77.1; Iordanov 1988 nr. 9; Iordanov, Zhekova 2007 nr. 111). Această matrice are gravat pe avers bustul lui Iisus Hristos, cu părul foarte bine reprezentat (șuvițe de păr bine conturate și atent gravate), iar pe revers imaginea împăratului Constantin al X-lea Ducas, în picioare. Deși reversul este ușor tocit se observă că a fost atent lucrat cu detalii foarte fine ale personajului și literele legendei mici, dar bine conturate. Atât pe avers, cât și pe revers se află o legendă.

Fig. 1 - Tipul 1. Matricea A-CX

O a doua matrice (B – CX) este foarte asemănătoare cu prima matrice, însă realizarea detaliilor este mult mai neîngrijită (DOC VI/ 77.2). Literele legendelor sunt mai groase și mai pronunțate, iar detaliile imaginilor sunt mai șterse.

Fig. 2 - Tipul 1. Matricea B-CX

Matricea C – CX este foarte asemănătoare cu matricea A – CX și B – CX, dar nu este identică cu acestea. Părul celor două personaje este lucrat diferit Până în prezent se cunosc două sigilii care au fost bătute cu această matrice (DOC VI/ 77.3, 77.4).

² Republicat în 2007 alături de Zhenya Zhekova.

Fig. 3 - Tipul 1. Matricea C-CX

Matricea D – CX este și ea foarte asemănătoare cu cele de mai sus, însă este diferită. Acest lucru se observă la legenda de pe avers. Astfel, cuvântul Ἐμμανουήλ începe de deasupra inițialelor lui Iisus Hristos (IC), pe când la matricea E – CX cuvântul Ἐμμανουήλ începe din dreptul inițialei lui Iisus Hristos. Mici elemente diferite se observă și la realizarea imaginilor. Matricei D – CX îi putem atribui două sigilii aflate în colecția Dumbarton Oaks (DOC VI/ 77.5. 77.7 ; vezi și Zacos, Veglery 1972 nr. 87b), iar matricei E – CX alte două, unul la Dumbarton Oaks și al doilea la Muzeul Shumen (DOC VI/ 77.6; vezi și Zacos, Veglery 1972 nr. 87a; Iordanov 1988 nr. 9). Deși sigiliul de la Shumen nu este păstrat foarte bine, el cu siguranță poate fi atribuit acestui tip de matrice.

Fig. 4 - Tipul 1. Matricea D-CX

Fig. 5 - Tipul 1. Matricea E-CX

Matricea F – CX, și ea ușor asemănătoare cu cele anterioare, prezintă însă o serie de elemente care o diferențiază. Deși pe avers și pe revers sunt gravate aceleași personaje, iar legendele sunt la fel, scrierea acestora diferă. Astfel, terminația legendei de pe revers diferă (ca amplasare în câmp, nu ca număr de litere) față de cele de până acum. Partea a doua a legendei (Ῥωμαίων ὁ Δούκας) se termină mai jos, aproape de picioarele personajului – legenda este mai alungită (DOC VI/ 77.8).

Fig. 6 - Tipul 1. Matricea F-CX

Tipul al doilea de sigilii cuprinde șase piese și au fost executate cu o singură matrice (G – CX). Cele șase sigilii fac parte din colecția Dumbarton Oaks, dar și din colecțiile muzeelor din Viena și Moscova. Acesta este foarte asemănător cu primul tip însă diferă legenda de pe revers. Dacă la tipul 1 avem legenda Ῥωμαίων ὁ Δούκας, la tipul 2 avem legenda: Ῥωμαίων βασιλεὺς ὁ Δούκας.

Matricea G – CX (parte a tipului 2) diferă, cum spuneam mai sus, mai ales prin legenda reversului. Astfel, pe matricea aceasta nu mai apare cuvântul Ῥωμαίων, lucru datorat și faptului că pastila sigilară folosită la confecționarea acestui tip de sigiliu este mai mică; iar cuvântul βασιλεὺς este scris prescurtat (βασ). Dacă până acum sigiliile aveau un diametru maxim de cel puțin 30 mm, sigiliile care au fost imprimate cu această matrice sunt mai mici - au în jur de 26 mm (DOC VI/ 77.9, 77.10; Seibt 1979 nr. 20, 21; Likhachev 1991 pl. LXXVII.5). Reprezentarea lui Iisus Hristos și a împăratului Constantin al X-lea Ducas este însă asemănătoare cu cea reprezentată pe celelalte sigilii analizate mai sus.

Fig. 7 - Tipul 2. Matricea G-CX

Tipul al treilea de sigilii cuprinde patru matrice cu care au fost bătute piesele (H – CX, I – CX, J – CX, K – CX). Cele nouă sigilii care se încadrează în acest tip sunt foarte asemănătoare, dar nu identice. Locul de proveniență și de păstrare al acestora este foarte diferit (Dumbarton Oaks, Viena și Moscova). Un sigiliu a fost publicat de către G. Schlumberger (Schlumberger 1884 421).

Matricea H – CX (al optulea tip) este și ea diferită față de cele întâlnite până acum. Pe avers avem gravată o imagine a lui Iisus Hristos, tronând, îmbrăcat cu o tunică și un *himation*, cu mâna dreaptă în semn de bincuvântare, iar cu mâna stângă ține o carte. Pe cap poartă un nimb crucifer. Pe revers mai este gravată și o inscripție (Ἰησοῦς Χριστός Ἐμμανουήλ). Pe revers sunt reprezentate, stând în picioare, două figuri, precum și două legende (una metrică și una circulară). În partea stângă, împăratul Constantin al X-lea Ducas, cu barbă, stând în picioare, poartă pe cap o coroană cu cruce și pandantive. Cu mâna dreaptă, ține în față un *loros*, iar în mâna stângă are un glob crucifer. În partea dreaptă este redată, tot în picioare, Fecioara Maria, purtând un *chiton* și *maphorion*. Mâna dreaptă a acesteia este așezată pe coroana împăratului în semn de binecuvântare. Între cele două personaje se află o legendă metrică (Μήτηρ Θεος), iar circular o altă legendă care ascunde numele împăratului (†Κωνσταντίνος βασιλεὺς ὁ Δούκας).

Fig. 8 - Tipul 3. Matricea H-CX

Matricea I – CX este foarte asemănătoare cu cea precedentă, însă se observă foarte clar că sunt diferite din punctul de vedere al execuției. Cu ea a fost executat sigur un sigiliu (DOC VI/ 78.2; Zacos, Veglery nr. 88a), iar alte două sigilii pot fi atribuite aceleiași matrice (DOC VI/ 78.3, 78.4). Și matricea J – CX este asemănătoare cu cele două de mai sus (H – CX și I – CX), dar nu identică cu acestea. Elementele de redare a personajelor sunt mult mai bine conturate, iar literele legendelor sunt foarte bine lucrate (DOC VI/ 78.5). Matricea K – CX este aproape identică cu matricea J – CX, dar diferă la aranjarea legendei de pe revers (Schlumberger 1884 421). Împărțirea legendei circulare de pe revers se face diferit la cele două tipuri de sigilii.

Fig. 9 - Tipul 3. Matricea I-CX

Fig. 10 - Tipul 3. Matricea J-CX

Fig. 11 - Tipul 3. Matricea K-CX

Al patrulea tip de sigilii emise de Constantin al X-lea Ducas cuprinde două sigilii executate cu matrice diferite. Imaginile legendelor sunt asemănătoare însă inscripțiile de pe acestea diferă. Unul dintre aceste sigilii se află în colecțiile Dumbarton Oaks, iar cel de-al doilea face obiectul studiului de față.

Matricea L – CX este diferită față de cele de până acum. Pe revers este gravată o imagine a lui Iisus Hristos tronând, îmbrăcat cu o tunică și un *himation*, cu mâna dreaptă în semn de bincuvântare. Probabil cu mâna stângă ține o carte. Pe acest tip de avers există doar o legendă metrică cu inițialele lui Iisus (IC XC - Ἰησοῦς Χριστός). Pe revers este reprezentat chipul lui Constantin al X-lea Ducas purtând o coroană decorată cu o cruce și pandantive și un *loros*. În mâna stângă ține un glob crucifer. O legendă circulară dezvăluie numele emitentului. Această legendă este diferită față de cele întâlnite pe sigiliile analizate până acum (Κωνσταντῖνος δεσπότης).

Fig. 12 - Tipul 4. Matricea L-CX

Matricea a treisprezecea (M – CX) este de fapt matricea cu care a fost ștanțat plumbul descoperit la Nufăru și care face obiectul studiului de față. Acesta este al cincilea tip de sigiliu imperial emis de către acest împărat. Aversul este diferit față de cele întâlnite pe restul sigiliilor emise de Constantin al X-lea Ducas. Pe aversul acestui tip de sigiliu este gravată Fecioara Maria. Nu este totuși o excepție, se cunosc și alte sigilii imperiale care au pe avers imaginea Fecioarei, și nu pe cea a lui Iisus Hristos așa cum este obiceiul (DOC VI/58.1, 58.2, 65.1, 87.1, 87.2, 87.3, 87.4). Imaginea este însoțită de două legende (una metrică și una circulară). Prima este formată din patru litere și ascunde numele personajului MP ΘV (Μήτηρ Θεοῦ). Cea de-a doua legendă este, din păcate, ștearsă și este foarte dificil de redat. Reversul, asemănător cu cel întâlnit pe reversul de pe sigiliile încadrate în matricea L – CX, dar diferit în ceea ce privește inscripția. Pe acesta numele împăratului apare însoțit de apelativul Ducas (ὁ Δούκας) și nu de acela de despot (δεσπότης). Legendă este asemănătoare cu cele întâlnite pe mai multe sigilii și monede emise de Constantin al X-lea Ducas (†Κωνσταντῖνος βασιλεὺς ὁ Δούκας).

Fig. 13 - Tipul 5. Matricea M-CX

Nr. Crt.	Tip	Matrice	Avers	Revers	Datare	Nr. de sigilii
1.	1	A – CX	Iisus Hristos (bust) Ἰησοῦς Χριστός †Ἐμμανουήλ	Constantin al X-lea Ducas (în picioare) †Κωνσταντῖνος βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκας	1059 – 1067	2 ³
2.		B – CX	Iisus Hristos (bust) Ἰησοῦς Χριστός †Ἐμμανουήλ	Constantin al X-lea Ducas (în picioare) †Κωνσταντῖνος βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκας	1059 – 1065	1 ⁴
3.		C – CX	Iisus Hristos (bust) Ἰησοῦς Χριστός †Ἐμμανουήλ	Constantin al X-lea Ducas (în picioare) †Κωνσταντῖνος βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκας	1059 – 1065	2 ⁵
4.		D – CX	Iisus Hristos (bust) Ἰησοῦς Χριστός †Ἐμμανουήλ	Constantin al X-lea Ducas (în picioare) †Κωνσταντῖνος βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκας	1062 – 1064	3 ⁶
5.		E – CX	Iisus Hristos (bust) Ἰησοῦς Χριστός †Ἐμμανουήλ	Constantin al X-lea Ducas (în picioare) †Κωνσταντῖνος βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκας	1059 – 1065	2 ⁷
6.		F – CX	Iisus Hristos (bust) Ἰησοῦς Χριστός †Ἐμμανουήλ	Constantin al X-lea Ducas (în picioare) †Κωνσταντῖνος βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκας	1059 – 1065	1 ⁸
7.	2	G – CX	Iisus Hristos (bust) Ἰησοῦς Χριστός †Ἐμμανουήλ	Constantin al X-lea Ducas (în picioare) †Κωνσταντῖνος βασιλεὺς ὁ Δούκας	1059 – 1065	6 ⁹
8.		H – CX	Iisus Hristos (așezat pe tron)	Constantin al X-lea Ducas (în picioare) și Fecioara Maria (în picioare)	1065- 1067	4 ¹⁰

³ DOC VI/ 77.1; Iordanov 1988 nr. 9; Iordanov, Zhekova 2007 nr. 111.

⁴ DOC VI/ 77.2.

⁵ DOC VI/ 77.3, 77.4.

⁶ DOC VI/ 77.5, 77.7; Iordanov 2011 nr. 37.

⁷ DOC VI/ 77.6; Iordanov 1988 nr. 9.

⁸ DOC VI/ 77.8.

⁹ DOC VI/ 77.9, 77.10; Seibt 1979 nr. 20, 21; Likhachev 1991 pl. LXXVII.5; Schlumberger 1884 423.

¹⁰ DOC VI/ 78.1; Seibt 1978 nr. 22; Seibt, Zarnitz 1997 nr. 1.1.7; Likhachev 1991 pl. LXXVI.11.

			Ἰησοῦς Χριστός †Ἐμμανουήλ	Μήτηρ Θεος †Κωνσταντῖνος βασιλεὺς ὁ Δούκας		
9.	3	I – CX	Iisus Hristos (așezat pe tron)	Constantin al X-lea Ducas (în picioare) și Fecioara Maria (în picioare)	1065- 1067	3 ¹¹
			Ἰησοῦς Χριστός †Ἐμμανουήλ	Μήτηρ Θεος †Κωνσταντῖνος βασιλεὺς ὁ Δούκας		
10.		J – CX	Iisus Hristos (așezat pe tron)	Constantin al X-lea Ducas (în picioare) și Fecioara Maria (în picioare)	1065- 1067	2 ¹²
			Ἰησοῦς Χριστός †Ἐμμανουήλ	Μήτηρ Θεος †Κωνσταντῖνος βασιλεὺς ὁ Δούκας		
11.	4	K – CX	Iisus Hristos (așezat pe tron)	Constantin al X-lea Ducas (în picioare) și Fecioara Maria (în picioare)	1065- 1067	1 ¹³
			Ἰησοῦς Χριστός †Ἐμμανουήλ	Μήτηρ Θεος †Κωνσταντῖνος βασιλεὺς ὁ Δούκας		
12.		L – CX	Iisus Hristos (așezat pe tron)	Constantin al X-lea Ducas (bust)	1059- 1067	1 ¹⁴
			Ἰησοῦς Χριστός	Κωνσταντῖνος δεσπότης		
13.	5	M – CX	Fecioara Maria și pruncul Iisus (așezat pe tron)	Constantin al X-lea Ducas (bust)	1059- 1064	1
			Μήτηρ Θεος	†Κωνσταντῖνος βασιλεὺς ὁ Δούκας		

Reprezentările împăratului Constantin al X-lea Ducas pe sigilii sunt aproape identice cu cele de pe monedele emise de către acesta. Toate reprezentările împăratului de pe sigilii (este vorba de trei imagini diferite ale acestuia ce apar pe cele 26 de sigilii analizate mai sus) se regăsesc și pe emisiunile monetare (Wroth 1908 514-520, pl. LXI 1-7) atribuite acestuia.

Deși perioada de domnie a împăratului Constantin al X-lea Ducas nu a fost foarte lungă (23 noiembrie 1059 – 23 mai 1067) se observă, din analiza de mai sus, un număr mare de tipuri și matrice. Acest aspect se poate datora mai multor aspecte. Primul ar fi acela că matrițele folosite se puteau deteriora și trebuiau înlocuite. Aceste matrițe erau confecționate din fier și nu rezistau foarte mult la o utilizare intensă chiar

¹¹ DOC VI/ 78.2, 78.3, 78.4.

¹² DOC VI/ 78.5; Iordanov 2011 nr. 38.

¹³ Schlumberger 1884 421.

¹⁴ DOC VI/ 79.1.

dacă materialul ștanțat (plumbul) este unul relativ moale.

Un alt aspect este acela al faptului că, cel mai probabil, nu împăratul sigila corespondența și actele imperiale (acest lucru intra în atribuțiile funcționarilor imperiali) și trebuia să existe câte un sigiliu în fiecare departament al curții imperiale (de aici și existența mai multor tipuri de reprezentare a împăratului). În funcție de importanța departamentului se confecționau și aceste sigilii. Cel mai probabil sigiliile care aveau un grad mare de detaliere erau emise de către cancelaria imperială, iar cele mai puțin sofisticate aparțineau departamentelor inferioare în ierarhia curții imperiale de la Constantinopol.

Bibliografie

- Barnea 1956 – I. Barnea, *Sigiliul unui ierarh al Rosiei în așezarea de la Garvăn*, în SCIV 7, 1956, 1–2, pp. 189-197.
- Barnea 1966 – I. Barnea, *Noi sigilii bizantine de la Dunărea de Jos*, în SCIVA 17, 2, 1966, pp. 277-297.
- Barnea 1967 – I. Barnea, *Prelucrarea metalelor*, în Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia. I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, București, 1967, pp. 69-80.
- Barnea 1969 – I. Barnea, *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo*, în RESEE 7, 1, 1969, pp. 21–33.
- Barnea 1975 – I. Barnea, *Sigilii bizantine de la Noviodunum (II)*, în SCN 6, 1975, pp. 159-162.
- Barnea 1981 – I. Barnea, *Sceau de Constantin IV empereur de Byzance, trouvé à Durostorum*, în RRH 20, 4, 1981, pp. 625-628.
- Barnea 1982 – I. Barnea, *Sigilii bizantine de la Durostorum–Dorostolon*, în Pontica 15, 1982, pp. 201-211.
- Barnea 1982a – I. Barnea, *Sigilii bizantine din colecția Muzeului Național de Istorie*, în CN 4, 1982, pp. 169-176.
- Barnea 1983 – I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea*, în Pontica 16, 1983, pp. 263-272.
- Barnea 1984 – I. Barnea, *Sigilii bizantine din colecția Muzeului de Istorie al Republicii Socialiste România*, în SCN 8, 1984, pp. 95-104.
- Barnea 1985 – I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (II)*, în Pontica 18, 1985, pp. 235-248.
- Barnea 1985a – I. Barnea, *Sceaux byzantins du nord de la Dobrouja*, în RESEE 23, 1, 1985, pp. 29-35.
- Barnea 1987 – I. Barnea, *Sceaux byzantins de Dobroudja*, în SBS 1, 1987, pp. 77-88.
- Barnea 1990 – I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (III)*, în Pontica 23, 1990, pp. 315-334.
- Barnea 1992 – I. Barnea, *Unedierte byzantinische Bleisiegel aus Tomis–Constanța*, în Pontica 25, 1992, pp. 281-296.
- Barnea 1995 – I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, în SBS 4, 1995, pp. 97-100.
- Barnea 1996 – I. Barnea, *Sigilii bizantine din Dobrogea*, în SCIVA 47, 2, 1996, pp. 215-220.
- Barnea 1997 – I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, în EBPB 3, 1997, pp. 93-98.
- Barnea 1997a – I. Barnea, *Sigilii bizantine din colecția Muzeului Național de Antichități din București*, în SCN 11, 1997, pp. 183-189.
- Barnea, Ștefănescu 1971 – I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei, III. Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971.
- Bănescu 1938 – N. Bănescu, *O colecție de sigilii bizantine inedite*, în AARMSI 3, 20.5, 1938, pp. 115-126.
- Bréhier 1949 – L. Bréhier, *Le monde byzantine. I. Vie et mort de Byzantin*, Paris, 1949.
- Damian et alii 2017 – O. Damian, M. Vasile, A. Samson, *O necropolă medio-bizantină cercetată la Nufăru, jud. Tulcea, punct Trecere bac. Considerații arheologice preliminare*, în MCA S.N. 13, 2017, pp. 89-125.
- DOC – *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume 6, Emperors, Patriarchs of Constantinople, Addenda*, editor John Nesbitt, Washington D.C., 2009.
- Durant 1950 – W. Durant, *The Age of Faith*, New York, 1950.
- Ferluga 1997 – J. Ferluga, *Quelques problèmes de politique byzantine de colonisation au XIe siècle dans les Balkans*, în BF 7, 1997, pp. 37-56.

- Iordanov 1983 – I. Iordanov, *Neizdadeni vizantiiski olovni peceati ot Silistra (I)*, în *Izvestija Varna* 19 (34), 1983, pp. 97-110.
- Iordanov 1985 – I. Iordanov, *Neizdadeni vizantiiski olovni peceati ot Silistra (II)*, în *Izvestija Varna* 21 (36), 1985, pp. 98-107.
- Iordanov 1988 – I. Iordanov, *Neizdadeni Vizantiiski olovni peceati ot Silistra (III)*, în *Izvestija Varna* 24 (39), 1988, pp. 88-103.
- Iordanov 1992 – I. Iordanov, *Neizdadeni Vizantiiski olovni peceati ot Silistra (IV)*, în *Izvestija Varna* 28 (43), 1992, pp. 229-245.
- Iordanov 2011 – I. Iordanov, *The collection of medieval seals from the National Archeological Museum Sofia*, Sofia, 2011.
- Iordanov, Zhekova 2007 – I. Iordanov, Zh. Zhekova, *Catalogue of medieval seals at the Regional Historical museum of Shumen*, Historical Museum of Shumen, 2007.
- Knechtel 1915 – W. Knechtel, *Plumburi bizantine*, în *BSNR* 12, 24, 1915, pp. 80-97.
- Metaxa 1915 – H. Metaxa, *Plumburi de marcă de la Tomi*, în *BCMI*, VIII, 1915, pp. 31-35.
- Mitrea 1958 – B. Mitrea, *Descoperiri recente de monede antice pe teritoriul Republicii Populare Române*, în *SCIV* 9, 1958, 1, pp. 150-156.
- Nes 2005 – S. Nes, *The Mystical language of Icons*, Eardmans, 2005.
- Panaite 2006 – A. Panaite, *Drumuri romane din teritoriul oraşului Tropaeum Traiani*, în *SCIVA* 57, 2006, 1-4, pp. 57-70.
- Papahagi 1931 – P. Papahagi, *Sceaux de plomb byzantins inédits trouvés à Silistrie*, în *RESEE* 8, 10-12, 1931, pp. 299-311.
- Paraschiv 2011 – E. Paraschiv, *Sigilii romano-bizantine și bizantine din Dobrogea*, 2011, teză de doctorat nepublicată.
- Paraschiv-Grigore 2010 (2014) – E. Paraschiv-Grigore, *Sigiliile imperiale romano-bizantine și bizantine descoperite pe teritoriul Dobrogei*, în *CN* 16, 2010 (2014), pp. 345-391.
- Paraschiv-Grigore 2013 – E. Paraschiv-Grigore, *Sigilii comerciale descoperite la Tomis*, în *CA* 20, 2013, pp. 165-174.
- Paraschiv-Grigore, Ene 2016 – E. Paraschiv-Grigore, D. Ene, *Un sigiliu romano-bizantin descoperit la Nufăru*, jud. Tulcea, în *SCIVA* 67, 2016, 3-4, pp. 331-337.
- Šandrovskaja 1995 – V. Šandrovskaja, *Die neuen Funde an byzantinischen Bleisiegeln auf der Krim*, în *SBS* 4, 1995, pp. 153-161.
- Schlumberger 1884 – G. Schlumberger, *Sigilographie de L'Empire Byzantin*, Paris, 1884.
- Skylitzae, Cedrenos 1839 – I. Skylitzae G. Cedrenos, *Histor. Compendium*, II, Bonn, 1939.
- Spinei 1996 – V. Spinei, *Ultimile valuri migratoare la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos*, Iași, 1996.
- Valeriev 2014 – I. Valeriev, *Novi olovni peceati na imperator Aleksii I Komnin (1081-1118) ot severoiztocena Balgaria*, în *NSE* 10, 2014, pp. 265-269.
- Wroth 1908 – W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the british Museum*, vol II, London, 1908.
- Zacos, Veglery 1972 – G. Zacos, A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, I, Basel, 1972.